

L'evolució en els models d'ocupació del territori al curs inferior de l'Ebre i plana litoral del Baix Maestrat durant la protohistòria

Jordi Diloli i Fons*

Resumen

Analitzem els models d'ocupació i explotació del territori al curs inferior de l'Ebre i àrees limítrofes entre els segles VIII i I aC, a partir de les dades extretes dels diversos treballs arqueològics efectuats a la zona fins ara, definint-se en la seva evolució un complex procés històric que es vora determinat pel naixement, auge i desaparició de la cultura ibèrica. Proponem, al mateix temps, una seqüenciació crono-cultural general aplicable a la totalitat de l'àmbit geogràfic investigat.

Résumé

Nous analysons les modèles d'occupation et exploitation du territoire dans le cours inférieur du Ebre et les aires limitrophes entre les siècles VIII et I aC, à partir des données extraites des plusieurs travaux archéologiques qui ont été réalisées dans la zone jusqu'à présent, en se définissant pendant son évolution un complexe processus historique qui se verra déterminé par la naissance, essor et disparition de la culture ibérique. Nous proposons de même une séquence crono-culturelle générale applicable à la totalité de l'étendue géographique recherchée.

INTRODUCCIÓ

La zona de la desembocadura de l'Ebre, malgrat ser durant la protohistòria un focus d'irradiació cultural, és globalment força mal coneguda, doncs fins fa ben poc es trobava mancada d'un estudi de conjunt que aglutinés les dades que han anat apareixent a partir dels diversos projectes d'investigació que s'hi han desenvolupat. És en aquest marc que l'estudi del poblament ens pot proporcionar una visió més general dels processos que van impulsar a les comunitats humanes assentades al curs inferior de l'Ebre i a la plana costanera de Vinaròs-Benicarló a evolucionar vers formes polítiques, econòmiques i socials força complexes,

que amb el temps van comportar l'aparició d'estructures de tipus estatal, documentant-se la presència de nuclis d'hàbitat des dels que es dirigia i controlava el territori.

Mitjançant el treball que presentem, breu resum d'un projecte més ampli, hem intentat reconstruir un procés històric, establint un estat de la qüestió clarificador sobre alguns aspectes fins aleshores mal coneguts, podent-se definir a través de l'anàlisi de les interrelacions entre els diferents jaciments i d'aquests amb el medi, una seqüenciació cronocultural que abastaria, al menys, l'àrea determinada pel curs inferior de l'Ebre i zones limítrofes des del segle VII anE, fins aproximadament al canvi d'Era.

* Àrea d'Història Antiga. Universitat Rovira i Virgili. Plaça Imperial Tàrraco, 1. E-43007 Tarragona. <jdf @fll.urv.es>

MARC GEOGRÀFIC

L'espai analitzat ha estat delimitat intencionadament d'acord amb un marc geogràfic que engloba una regió molt particular condicionada per l'existència de dos grans eixos vertebradors com són el riu Ebre i la costa, definint-se un àmbit territorial atermenat per la conca hidrogràfica del riu Ebre en el seu tram final i per la plana litoral de Vinaròs-Benicarló, abastant pràcticament la totalitat de les comarques del Baix Ebre i del Montsià i l'extrem septentrional del Baix Maestrat, amb una superfície aproximada d'uns 1050 quilòmetres quadrats. Els llindars naturals d'aquesta regió ens venen precisats per tot un seguit de relleus ben diferenciats que defineixen un espai geomorfològic que s'estén des del pas de Barrufemes (Benifallet), per on penetra el riu Ebre en el que serà el seu últim tram, fins a la seva desembocadura, corregida a partir de les planes costaneres -amb desguàs directe a la Mediterrània- que el defineixen pel sud. Podríem fixar aquest gran territori com una ampla zona situada entre, a l'oest i de nord a sud, les estribacions més septentrionals dels Ports de Tortosa-Beseit -les serres de Vallplana i Àligues-, que decreixerien en alçada fins la serra Perdiguera, encadenant-se amb les estribacions orientals de les serres de Vall d'Angel, Talàies d'Alcalà i serra d'Irta, afrontada al mar, i a l'est, les serres de Cardó i del Boix, que descendirien per la serra de Coll Redó fins la línia de costa.

Aquesta delimitació geomorfològica permet establir a l'interior del territori analitzat unes sub-regions molt característiques definides per tot un seguit d'accidents geogràfics rellevants:

- Àrea de l'Ebre. Comprendria la conca hidrogràfica del riu Ebre al seu tram final, delimitada al nord pel pas de Barrufemes (Benifallet), a l'est per la vessant oest de les serres de Cardó-Boix, a l'oest per les serres de Vallplana i Àligues, Corral, Paüls, l'Espina i Montcaro, totes als Ports de Tortosa-Beseit, al sud/sud-est pel mar i al sud/sud-oest per les estribacions més septentrionals de les serres del Montsià i Godall.

- Àrea de Vinaròs-Benicarló. Aquesta segona subregió vindria determinada principalment per la plana de Vinaròs-Benicarló, agrupant el territori més meridional dins del territori que analitzem, definida, al nord, per l'extrem meridional de les serres del Montsià i Godall, que circumscriurien un espai amb una alçada màxima d'uns 200 metres que es dirigiria vers l'oest enllaçant el Pas, el Pont Nou, Sant Jordi del Maestrat i Cervera del Maestrat amb

les Talàies d'Alcalà i la serra d'Irta, ja al sud, mentre que a l'est hi hauria el mar.

Geològicament, la formació d'aquesta regió respon bàsicament a dues etapes principals clarament diferenciades: un cicle hercinià, produït a les darreries de l'era primària, en el que es condiciona la naturalesa i estructura del sòcol, constituït per una sèrie detrítica molt potent, amb capes de sorrenca, conglomerats i pissarres arenoses, i, en segon lloc un cicle alpí, que es produí a la segona meitat de l'era terciària, i al qual es deu la cobertura sedimentària i el plegament de la cordillera prelitoral, així com la formació de la depressió de l'Ebre. A partir del quaternari el ritme altament erosiu i sedimentari va formar les terrasses de l'Ebre i els seus tributaris, que aigües avall de Tortosa es cobririen d'un gran mantell d'al·luvions. Al sector final del riu, aquestes terrasses desapareixen progressivament sota els al·luvions actuals, i sols existeix la gran capa de derrubis d'origen crioclàstic al qual es troba encaixonat el delta, accident geogràfic de formació més recent que tindria el seu estat inicial en el màxim de la glaciació würmiana, fa uns 18.000 anys, amb el nivell del mar situat uns 100 metres per sota del nivell actual. En tot aquest procés, fa uns 12.000 anys, en haver-hi una producció sedimentària molt escassa, el llit fluvial devia ser deficitari, amb profunditats superiors a les actuals, i en lloc d'un delta hi devia haver un estuari a l'altura de l'actual Amposta, que possiblement s'estendria fins prop de Campredó, doncs la plana deltaica no començaria a formar-se tal i com la coneixem avui dia fins aproximadament el canvi d'Era (Maldonado, 1972, 268). D'aquesta forma, a mesura que el delta s'anava assentant, a la desembocadura del riu s'hi anaven implantant els ambients palustres que afavoririen el dipòsit d'importants nivells de turbes. A partir d'aproximadament el segon mil·leni està ben documentada la presència humana al curs inferior de l'Ebre, amb assentaments situats sobre la terrassa fluvial, però fora de les aportacions sedimentàries del riu, no essent fins a època romana que no trobem documentada la presència humana en el que podrien ser terres emergides (Arbeloa, 1997, 25-26).

EL PROCÉS HISTÒRIC

Si bé durant l'edat del bronze el territori constituït per les comarques del baix Ebre i del litoral del Baix Maestrat es caracteritzen per l'escassetat dels elements materials documentats (Oliver, 1994-1996, 221), a partir de mitjans/finals

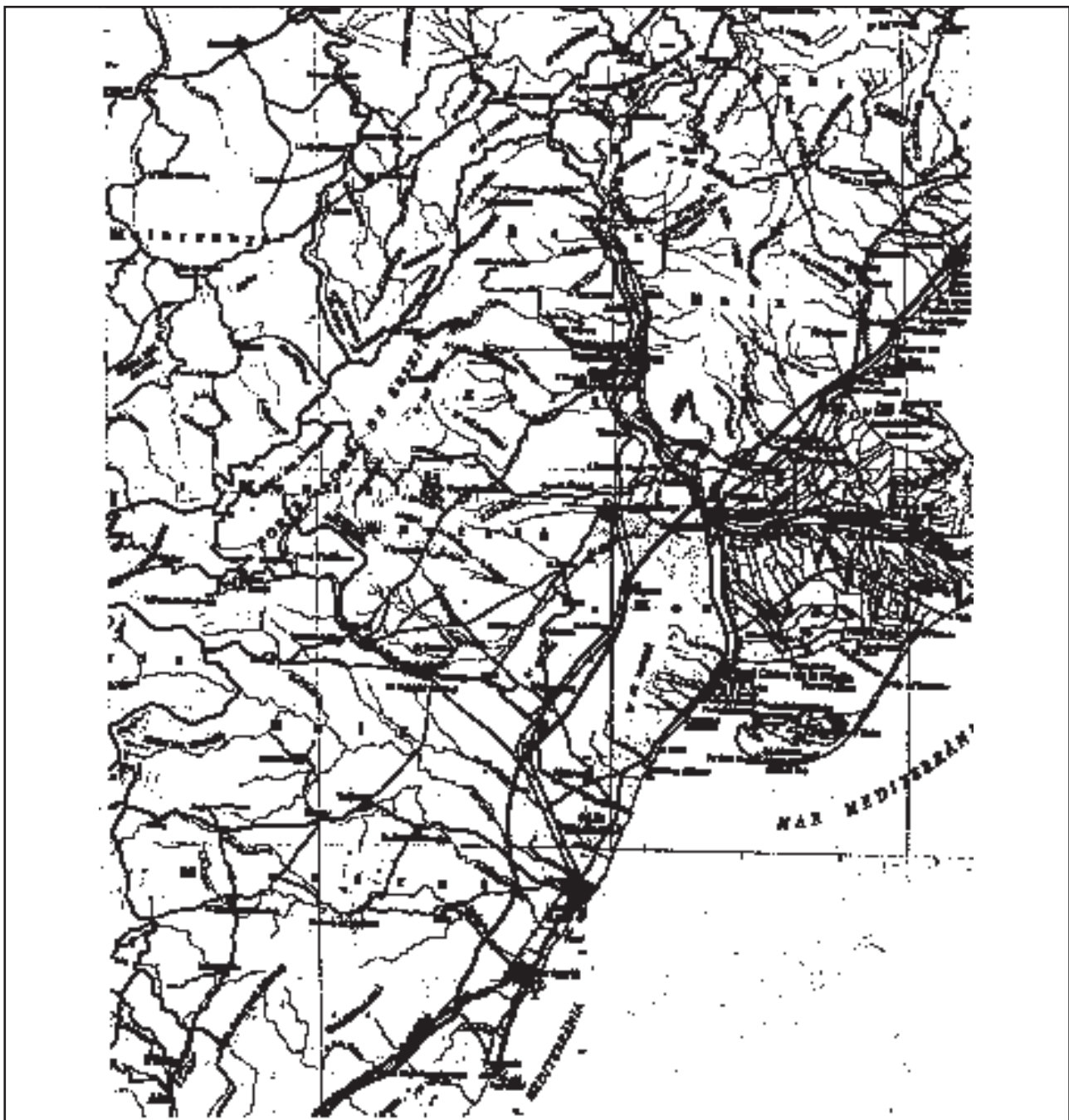

Figura 1. Àrea geogràfica en estudi.

del segle VIII anE sembla ser que aquest despoblament dels segles anteriors començaria a remetre. En aquest sentit cal destacar la presència al Baix Maestrat, al Puig de la Nau de Benicarló, d'un nivell d'ocupació format per fons de cabanes de planta arrodonida, amb una cultura material associada constituïda bàsicament per ceràmica fabricada a mà amb decoracions acanalades, datada entre finals del segle VIII i mitjans del segle VII anE (Oliver, Gusi, 1995, 119). Aquest assen-

tament, que podria formar part d'un tipus d'hàbitat semisedentari practicat per un poble d'economia pastoril procedent d'àrees veïnes més poblades, possiblement del Baix Aragó, es desplaçaria des de l'interior fins la franja litoral cercant les pastures d'aquesta zona (Oliver, 1994-1996, 222; Oliver, Gusi, 1995, 119). A més a més d'aquestes restes, al jaciment del Montsianell s'ha recuperat també algun fragment de ceràmica acanalada que ens podria remetre a una cronologia de bronze final.

En àrees veïnes, els primers nuclis de caràcter estable es documenten en un moment anterior al segle VIII anE (Asensio, Belarte, Ferrer *et alii*, 1994-1996b, 301-317).

A partir de mitjans del segle VII anE es constata en aquesta zona el primer canvi evolutiu important, representat territorialment pel sorgiment de tota una sèrie de petits assentaments que es distribuïran per l'últim tram de la vall de l'Ebre així com per la plana de Vinaròs-Benicarló, en un procés també evidenciat en regions veïnes (Belarte, Mascort, Sanmartí, Santacana, 1991, 55-67; Mata, Martí, Iborra, 1994-1996, 196; Oliver, 1996, 121-124). Aquesta ocupació del territori, que es definirà principalment per l'existència d'un interès primordial en el control de l'entorn, ha estat definit per alguns autors com un procés d'expansió agrícola (Ruíz-Zapatero, Rovira, 1994-1995, 46), clar exponent de l'existència d'una economia complexa que actuaria com a catalitzador d'unes comunitats en expansió (Maya, 1993, 11), perfilant-se l'existència de dos tipus d'establiments en relació a la seva proximitat a les millors terres de conreu: els nuclis que s'assenten en àrees de fàcil explotació agrària, situats principalment a les terrasses de l'Ebre i a la plana litoral de Vinaròs-Benicarló, i els jaciments que destaquen per disposar-se en zones de sòls potencialment poc aptes, ubicats principalment a l'extrem nord del curs de l'Ebre, entre el turó de Xalamera i el barranc Fondo, i a l'extrem meridional de la serra del Montsià, en indrets on possiblement la ramaderia tindria un paper econòmic primiceri enfront de l'explotació agrícola. No cal dir que la proximitat als punts d'aigua serà també bàsica a l'hora d'escollir un o altre establiment, però aquesta elecció tindrà en compte també altres factors, com ara els recursos mineralògics del territori, la visibilitat o els trets més específicament estratègics.

La superfície ocupacional d'aquests petits assentaments és, en general, molt reduïda, sense que a grans trets se superin els 1000 metres quadrats. Tanmateix, s'observa una diferència entre les dues àrees determinades respecte a la totalitat del territori: mentre que a l'àrea de l'Ebre la mitja de l'extensió ocupada pels nuclis d'hàbitat no ultrapassa ni tan sols els 500 metres quadrats, a l'àrea de Vinaròs-Benicarló aquest valor podria ser considerablement superior, sobre tot al considerar els últims descobriments efectuats a la Moleta del Remei, on l'àrea d'ocupació preibèrica podria ser tan gran com la d'èpoques posteriors (5000 metres quadrats). Urbanísticament, aquests centres es

caracteritzen per la seva adaptació al relleu, disposant-se els nuclis habitacionals en bateria en torn a un espai comú, constituint un o més barris i compartint les parets mitgeres i el mur posterior, que serviria per tancar el recinte. A nivell defensiu, amb les dades que tenim actualment es pot confirmar que l'únic element d'origen antròpic que actuaria com a estructura de defensa seria aquest mur posterior comú de les vivendes que aïllaria l'assentament de l'exterior, parament que es documenta a tots els jaciments que s'han excavat en aquest territori. Pel que respecta als sistemes constructius bàsics, les vivendes, de planta quadrangular o rectangular, es bastirien a partir d'un sòcol de pedra sobre el que s'elevaria una estructura de tàpia o tovot, que posteriorment s'enlluïria.

L'interès per situar-se prop de les vies de comunicació, a més de la pròpia motivació que pot significar el fet que aquestes vies al seguir el curs de rius i barrancs estiguin ubicades generalment molt properes a les millors terres de conreu, pot venir suscitat per l'aparició en aquest moment cronològic d'un factor forani que estimularia la complexitat econòmico-social de les comunitats indígenes al fomentar un intercanvi comercial que implicaria l'aparició d'una estructura jerarquitzada i funcionalment especialitzada, com ho demostra el bastiment de l'assentament d'Aldovesta (Benifallet), centre destinat a acollir i emmagatzemar uns béns procedents d'altres indrets del Mediterrani que poden considerar-se des d'un punt de vista vernacle com a objectes de prestigi, que en aquest cas i tal i com es desprèn de les restes materials recuperades, estarien formats per productes de tipus agropequari que no es donarien a la zona i que tindrien un significat de prestigi social. Aquests elements foranis que foren capaços d'estimular la manifestació i sosteniment d'una "classe" social formada per uns individus que mantenien el control sobre aquest sistema d'intercanvis, una èlit que si bé s'havia pogut començar a gestar en un moment anterior (Maya, 1993, 16) és a partir d'aquest moment que se situa al capdavant de la comunitat, podrien ser el vi (Gómez, Guérin, Díes, Pérez, 1993, 16-27; Gómez, Guérin, 1995, 243-270; Mata, Martí, Iborra, 1994-1996, 196), l'oli (Ruíz-Zapatero, 1983-1984, 55; Aubet, 1993, 24; Ramon, 1994-1996, 419) i els salaons (Ruíz-Zapatero, 1992, 105; Oliver, 1996, 227; Ramon, 1994-1996, 419), sense oblidar els productes de caràcter perible com podrien ser teles, perfums, etc. Aquests productes es bescanviarien, tal i com han proposat diversos autors, per metalls, en la seva forma mineral o ja amortitzats (Aubet, 1993,

27-29; Alaminos, Ojuel, Sanmartí, Santacana, 1991, 280; Mascort, Sanmartí, Santacana, 1991, 39-40; Oliver, 1996, 122) o potser també per excedents agrícoles, essencialment cereals (Ruíz-Zapatero, 1983-1984, 56; Aubet, 1993, 27-29; Ramon, 1994-1996, 419).

L'evolució de l'esquema econòmic anterior, que comporta una necessitat de controlar els productes objecte de demanda per part dels comerciants estrangers, es constata mitjançant l'aparició d'assentaments situats en punts molt propers a les zones mineralògiques, però també als camins que hi permeten l'accés, tal i com queda palès a l'extrem sud de la Foia d'Ulldecona o al tram del riu Ebre comprès entre el pas de Barufemes (Benifallet) i Bitem (Tortosa).

En resum, podem indicar que durant aquest període (mitjans segles VII-primer quart/mitjans del segle VI anE) es constata la construcció de tot un seguit de nous assentaments en un procés que pot considerar-se com una ocupació planificada del territori per part de grups procedents de zones veïnes situades més a l'interior que es desplacen vers la costa, doncs el bastiment d'aquests assentaments amb un tipus d'estructura que utilitza les parets mitjaneres, així com l'ocupació dels millors indrets estratègics i econòmics del territori, implica una prèvia planificació que sols pot ser explicada mitjançant l'arribada de grups humans procedents de fora del territori en un procés de "colonització" que ja ha estat plantejat per àrees veïnes (Belarte, Mascort, Sanmartí, Santacana, 1991, 66-67) així com en altres zones peninsulars (Molinos, Risque, Serrano, Montilla, 1994, 155). Aquest tipus d'ocupació aniria associat a l'aparició de tot un seguit de transformacions de tipus socio-econòmic i cultural entre la població indígena que amb les dades actuals podríem datar per aquesta àrea inclús amb anterioritat a mitjans del segle VII anE (Ramon, 1994-96, 408), manifestant-se una concepció espacial clarament determinada que prioritzarà uns factors concrets en la selecció del lloc d'assentament, destacant un especial interès pel control i explotació del territori, consolidant-se el poder d'unes èlits encarregades d'organitzar i vigilar els mecanismes reguladors de l'intercanvi amb els comerciants mediterranis -semites principalment- interessats per la seva banda en fomentar i mantenir aquest estatus (Aubet, 1993, 23; Rafel, 1993, 70), fins que la pròpia evolució d'aquestes comunitats indígenes, que començaran a produir uns productes fins aleshores importats massivament, així com les transformacions en les estructures comercials del nord-est occidental del

Mediterrani que implicaran una reorganització dels mercats i dels mitjans de distribució, provocaran el canvi i/o desaparició de les estructures anteriors, documentant-se tant en aquesta àrea com en les veïnes l'abandonament de la major part dels nuclis d'hàbitat (Mata, Martí, Iborra, 1994-96, 200; Oliver, 1994-96, 228; Oliver, 1996, 124).

A partir de mitjans del segle VI anE una de les novetats més evidents en la distribució territorial dels assentaments és, segons es desprèn de les dades que tenim actualment, la reagrupació de la població, disminuint el nombre de jaciments documentats. En general, es pot apuntar que la disposició dels nuclis d'hàbitat ocupats durant aquest període sembla indicar certa continuïtat respecte l'època anterior, constatant-se un clar interès per controlar les vies de comunicació, principals rutes comercials, i uns espais agrícoles potencialment més productius. En aquest sentit, s'observa en la totalitat de l'àrea en estudi una dicotomia poblacional, doncs si bé a la plana de Vinaròs-Benicarló els assentaments es disposen de forma reticular, abastant territorialment tota la plana i a unes distàncies entre ells no inferiors als 4,700 quilòmetres, a l'àrea de l'Ebre, obviant el cas del Tossal Redó, situat de forma aïllada a la desembocadura del riu, els establiments que s'ocupen durant aquest període estan molt agrupats - en un espai que no supera els 15 quilòmetres quadrats-, controlant visualment un nus de comunicacions molt important: el riu Ebre i els passos vers la Terra Alta i el Baix Aragó i les àrees mineres de Xerta i Paüls (riu Canaleta i barranc de Xalamera).

L'establiment d'un patró poblacional d'aquestes característiques, amb un clar interès pel control de les vies de comunicació i de les zones amb més recursos, efectuat en alguns casos des d'uns nuclis que ben bé es podrien considerar autèntics fortins -cas del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs-, és indicatiu de l'existència d'un tipus d'ocupació ben organitzat que prioritzarà la consecució d'uns productes i la seva comercialització, bescanviant-los per uns béns que arriben en forma de ceràmica de luxe -vasos etruscs, primeres importacions gregues, bàsicament àmfores jònio-massaliotes i massaliotes, vaixel·la de vernís negre-, de manufactures agropequàries -oli, possiblement vi i salaons- o d'altres productes de caràcter perible -perfums, teixits, etc.- procedents de l'hinterland grec, de l'eivissenc, o, en opinió d'altres autors, fins i tot encara del sud peninsular (Oliver, 1996, 124-125; Mata, Martí, Iborra, 1994-1996, 211). Aquesta estructura econòmica es basarà fonamen-

Figura 2. Mapa de distribució dels jaciments durant el segle VII a.n.E: 1.- Lo Toll; 2.- El Martorell; 3.- Aldovesta; 4.- Turó de Xalamera; 5.- Barranc de les Fonts; 6.- Barranc Fondo; 7.- Mas d'en Serra; 8.- Casa de l'Assistent; 9.- Plana de la Mora 1; 10.- Plana de la Mora 2; 11.- Els Tossals; 12.- Tossal Redó; 13.- El Figueralet; 14.- El Montsianell; 15.- La Ferradura; 16.- La Cogula; 17.- Sant Jaume; 18.- La Moleta del Remei; 19.- Castell d'Uldecona; 20.- Puig de la Misericòrdia; 21.- Puig de la Nau; 22.- La Tossa Alta; 23.- La Picossa.

talment en l'existència d'un sector social diferenciat, confirmat com a tal des del segle anterior, que refermarà el seu poder mitjançant el control de la producció i dels intercanvis, possiblement una aristocràcia guerrera, si considerem els aixovars funeraris recuperats a les necròpolis d'aquesta àrea, que s'establirà en llocs d'hàbitat bastits amb unes estructures defensives excepcionals, tant destinades a tasques de coerció com de protecció, on possiblement s'emmagatzemaran els productes destinats a l'intercanvi. A l'àrea de Vinaròs un exemple d'aquest tipus d'hàbitat el tenim ben representat al Puig de la Misericòrdia, a Vinaròs, i no massa lluny, en direcció sud, a l'Alt de Benimaquia, a Dènia (Gómez, Guérin, 1995, 262-263), els dos amb una seqüència d'ocupació coincident que abastaria part del segle VI anE. Malauradament, al territori que analitzem no s'ha excavat cap altre jaciment amb una cronologia semblant que ens permeti confirmar sense cap dubte aquesta organització sociopolítica.

D'altra banda, és important destacar l'aparició durant aquest mateix moment cronològic d'un ritual religiós no constatat fins aleshores en aquesta regió, representat per les necròpolis d'incineració, i que es mantindrà fins al menys el segle següent. Aquest ritus, documentat en àrees veïnes en èpoques precedents (Rafel, 1989; 1991; 1993; Vilaseca, 1943; 1947, 28-45), anirà associat al curs inferior de l'Ebre i plana litoral de Vinaròs-Benicarló al poblament dels segles VI i V anE, per desaparèixer posteriorment. El seu estudi ha permès confirmar l'existència d'aquest sector social més afavorit, possiblement el que seria enterrat seguint aquest ritual, tal i com es desprèn del nombre d'incineracions o de l'aixovar dipositat a les tombes. De fet, tenim molt poques dades sobre el desenvolupament d'aquest aspecte funerari en les primeres comunitats ibèriques del sud de l'Ebre; tanmateix, l'aparició de tres importants necròpolis pràcticament a la desembocadura del riu, que difícilment poden ser associades a llocs d'hàbitat de la zona, ens fan plantejar la possibilitat de l'existència d'uns llocs d'enterrament que, al menys en aquesta àrea, superessin l'àmbit de l'assentament, abastant territoris més àmplies.

A nivell material, el segle VI anE es caracteritzarà per la generalització de l'ús del torn, produint-se l'aparició d'un nou tipus de ceràmica d'elaboració autòctona hereva de les primeres produccions a torn fenícies (Asensio, Belarte, Ferrer, *et alii*, 1994-1996a, 238; 1994-1996b, 312-315; Asensio, Belarte, Sanmartí, Santacana; Belarte, Mascort, Sanmartí, Santacana, 1991, 61; 1994,

69-70). Aquestes produccions, que en alguns casos imitaran l'aparença dels vasos importats des del sud peninsular, començaran en poc temps a distingir-se per la seva pròpia tipologia, creant-se noves formes com ara l'urna d'orelletes. L'aparició de les primeres àmfores ibèriques, de clara inspiració fenícia, i dels grans recipients d'emmagatzematge, seran clars indicadors de l'evolució dels sistemes de producció de les comunitats indígenes, que possiblement començaran en aquests moments a elaborar uns productes molt preuats -vi principalment- que anteriorment adquirien mitjançant l'intercanvi comercial.

El desenvolupament dels esquemes econòmics plantejats es veurà accelerat per avanços tècnics com ara l'ús del ferro, que es convertirà en el material bàsic per la fabricació d'eines, factor que incidirà en la incrementació de la producció agrícola, possiblement de la productivitat (Mata, Martí, Iborra, 1994-1996, 204) i fins i tot de la demografia, documentant-se a partir de mitjans segle V anE un fort creixement en el nombre de centres d'hàbitat, que se situaran bàsicament sobre els punts més estratègics del territori, controlant les vies de comunicació i les àrees agrícoles més productives. Aquest augment d'assentaments provocarà una reestructuració del model de poblament en un procés que no es pot considerar un fenomen aïllat (Oliver, 1996, 128; Abad, 1987, 162; Padró, 1987, 50-51; Junyent, 1987, 61-62), constatant-se al mateix temps l'abandonament de les necròpolis utilitzades durant el període precedent -i potser del ritual funerari emprat fins aleshores-, clar indicatiu de l'existència d'una important crisi política i/o social que modificarà les estructures anteriors, factor també documentat en altres zones peninsulars (Burillo, 1987, 77-98; 1989-1990, 95-124).

Després d'aquests canvis que caracteritzaran la primera meitat del segle V anE, el poblament de l'àrea del Baix Ebre i plana litoral de Vinaròs-Benicarló s'estructurarà segons l'existència de dos tipus de centres:

- Assentaments estables de població concentrada, bastits en indrets especialment estratègics, amb estructures defensives i un elevat interès pel control territorial, ubicats sobre relleus destacats situats prop d'àrees de conreu extenses amb una capacitat productiva elevada, des d'on es regularà l'explotació i control del territori.

- Nuclis "dependents" dels anteriors destinats a complementar aspectes concrets dels mateixos: estratègics -control de les vies de comunicació i de les àrees productives- o econòmics -augment de la

Figura 3. Mapa de distribució dels jaciments durant el segle VI anE: 1.- El Martorell; 2.- Castellot de la Roca Roja; 3.- Barranc de les Fonts; 4.- Necròpolis de Mianes; 5.- Tossal Redó; 6.- Necròpolis de Mas de Mussols; 7.- Necròpolis de l'Oriola; 8.- Necròpolis del Mas de Caperó; 9.- Puig de la Misericòrdia; 10.- Necròpolis del Puig de la Nau; 11.- Puig de la Nau; 12.- Necròpolis del Bovalar; 13.- La Tossa Alta; 14.- La Picossa; 15.- Els Barrancs.

superfície d'explotació-. Aquests establiments tindran una funcionalitat individual o mixta, i generalment no estaran habitats de forma permanent.

Aquest nou patró d'ocupació territorial s'establirà a partir d'una planificació prèvia -clar indicador de l'existència d'un estat polític fortament jerarquitzat- que prioritzarà, segons el tipus d'establiment, els següents factors:

- Econòmics: Malgrat que les distàncies entre els jaciments que tenim documentats durant aquest període en aquesta àrea i les zones on s'ha constatat la presència de minerals són, en alguns casos, inferiors a les d'èpoques anteriors, fins ara no s'ha evidenciat l'existència en cap dels assentaments d'una veritable indústria metal·lúrgica que ens indiqui una especialització en l'extracció dels minerals o en la seva manufactura, de forma que sembla ser que la principal activitat econòmica radicaria en l'explotació de les terres de conreu més productives -que solen ocupar els espais immediats als jaciments-, amb l'objectiu de, a més a més de l'autoabastiment, aconseguir uns excedents que en aquest moment passaran a ser el principal producte d'intercanvi amb els comerciants mediterranis, essent permutats per uns béns que com en el segle anterior consistiran en ceràmiques de luxe, associades a nous rituals importats per aquests mateixos comerciants, i manufactures agropequàries -principalment vi, oli i salaons (Oliver, 1996, 127)-. Aquest tipus d'explotació, que s'efectuaria des dels mateixos assentaments, es veuria en alguns casos complementat pel bastiment de petits centres destinats a augmentar el territori potencialment cultivable, en el sentit de reduir la distància des del nucli principal fins als camps de conreu més aptes.

- Estratègics: Els plantejaments econòmics que hem esbossat al punt anterior s'estructuren a partir d'una ocupació del territori que dona una especial significació a les característiques estratègiques, de forma que els assentaments o centres "independents" s'ubiquen principalment en punts fàcilment defensables, potenciant-se aquest aspecte mitjançant la construcció de muralles, torres, fossats, etc., propers a les principals vies de comunicació, amb un bon control visual de l'entorn -general o dirigit vers algun punt concret- i, generalment, amb un accés bastant complicat.

Aquests assentaments es veurien recolzats a nivell general per l'existència d'altres centres disposats en les millors condicions estratègiques possibles, que controlarien àrees visuals de gran

extensió per on transcorrerien els principals camins, amb un sentit defensiu destinat a previndre agressions de tipus extern.

Aquesta estructuració funcional, feta en base a un plantejament habitacional i de control territorial, precisa de l'existència d'una estructura jeràrquica consolidada que determini les formes, tipus i ocupació de cada un dels centres que poblen l'àrea geogràfica definida. En aquest sentit és interessant observar com si bé durant el segle VII anE s'apreciava una diversificació o especialització d'alguns dels nuclis d'habitat d'aquest territori, es partia de la base de l'autoabastiment, és a dir, cada assentament produïa al menys per cobrir les seves necessitats, la qual cosa no exceptuava el fet de desenvolupar altres funcions a nivell col·lectiu, cas, per exemple, d'Aldovesta. Durant el segle V anE, pel contrari, tenim clarament determinada la figura del "no productor", que s'ubicaria en nuclis que efectuarien tasques especialitzades que no inclourien l'explotació de l'entorn, amb la conseqüent dependència econòmica i possiblement política d'altres centres amb més entitat (LaTorreta-l'Assut; La Cogula- La Moleta del Remei).

Un altre factor que pot ser indicatiu de l'existència d'una planificació de l'ocupació territorial estructurada i plenament jerarquitzada és l'existència d'una complexa xarxa de relacions visuals entre els assentaments. La intervisibilitat, si bé ja constatada durant el segle VII anE, sembla ser una característica bàsica del període comprès entre els segles V i II anE, doncs és a partir del segle V anE, quan, com hem dit, s'estableix una autèntica xarxa intervisual meditada en la que destaca l'ocupació d'alguns punts amb l'única finalitat de potenciar aquest factor, sobre tot a l'àrea de l'Ebre.

Les formes arquitectòniques emprades pels assentaments ocupats en aquest moment (segles V-II anE) es presentaran de forma homogènia a pràcticament tot el llevant mediterrani peninsular, amb petites variacions estructurals que perfilaran els trets diferenciadors de cada regió. El sistema constructiu bàsic d'aquest període continuarà les tradicions d'èpoques anteriors, fonamentant-se en la construcció d'uns recintes amb sòcol de pedres afaiçonades unides amb morter de fang i aixecament estructural de tovot o tàpia. Tanmateix, a partir del segle V anE es produeixen variacions arquitectòniques dignes de menció, tals com l'aparició de vivendes de més d'un pis. A LaMoleta del Remei i al Puig de la Nau, els dos jaciments on s'han trobat indicis de l'existència de cases amb dues plantes, el sistema constructiu obeeix a dos plantejaments diferents: al primer, la planta baixa

segueix els mateixos tipus que a les habitacions sense pis superior, és a dir, sòcol de pedra i aixecament posterior de paret de fang -tàpia o tovot-, amb el pis superior construït amb aquest mateix material; al segon, es basteix la primera planta amb pedra unida amb morter de fang, mentre que el pis superior es construeix amb tàpia o tovot. El sòl de la planta superior se sostindria sobre columnes (Puig de la Nau i última fase de La Moleta del Remei) o es recolzaria directament sobre la part superior dels murs de la planta baixa (Moleta del Remei, segle IV anE), i estaria constituït per un entramat de bigues de fusta, canyissos i terra aixafada. L'accés s'efectuaria mitjançant escales internes.

Pel que respecta als plantejaments urbanístics, s'observa en primer lloc una gran dependència de la topografia i dels sistemes defensius, que sovint regulen l'espai urbanitzable al definir-lo i delimitar-lo, la qual cosa implica una planificació prèvia. Els centres d'hàbitat de certa importància estan tancats, totalment o parcial, i el seu traçat urbanístic és bastant regular, efectuant-se segons un o varis carrers o vies d'accés generalment estrets, definits a partir de l'estructura de les vivendes, amb una pavimentació que empra l'enllosat (Puig de la Nau i Moleta del Remei), la preparació de terra (Puig de la Nau, Moleta del Remei, Les Planetes, Les Valletes, Castellot de la Roca Roja) o aprofitant la mateixa roca (Puig de la Nau, Moleta del Remei, Castellot de la Roca Roja).

Un altre element determinant és la dependència entre les estructures d'hàbitat, que s'adossen entre elles utilitzant parets mitgeres i amb el mur de fons formant part del parament defensiu, disposant-se en torn a un o varis espais centrals - carrers o places-. Aquest tipus de bastiment denota també una planificació anterior a la construcció.

Econòmicament, la pujant demanda dels excedents de cereals que s'efectuarà des de l'àmbit empurità i possiblement des del púnic quedarà constatada per la presència als assentaments d'un gran volum de ceràmiques d'importació, principalment àtiques de vernís negre (figures roges) o àmfors púnicoebussitanes. La importància d'aquesta demanda serà tal que a nivell social l'interès per la producció agrícola i pel seu control estimularan encara més, si s'escau, les diferències entre els diferents estaments de la població, documentant-se també en aquest moment l'augment de les influències culturals forànies sobre la població indígena, tal i com es constata per la presència al Bordissal (Camarles) d'un con-

junt força important de *tymiateria*, destinades als poblats indígenes del Baix Ebre, que haurien assimilat formes de culte forànies que conviurien amb les antigues tradicions (Pallarés, 1983-1984, 113-126; Pallarés, Gracia, Munilla, 1986, 42-52; Pallarés, Gracia, Munilla, 1987, 3-19; Pallarés, Gracia, Munilla, 1989, 120-129; Gracia, Munilla, Pallarés, 1991, 67-78).

Tot aquest complexe procés evolutiu podria associar-se a l'aparició de l'ètnia ilerconvona, així com de la ciutat d'Ilitirca-Ilerca (Hibera Illevonia), autenticada pels textos clàssics (Livi, XXIII, 28, 9-12) a partir del segle III anE i per la numismàtica des del segle I anE, i que actuaria com a lloc central des d'on s'organitzaria el territori. De fet, l'existència d'una ciutat principal al territori ilerconvonès, possiblement Ilitirca-Ilerca (Hibera) ens la indica també César a *De Bello Civili*, quan refereix com, al setge d'Ilerda "...coneixent la resolució de la seva ciutat, es va passar també al seu camp una cohort ilerconvona, girant les banderes des del cos de guàrdia on estava." (*De Bello Civili*, LX). El caràcter ètnic com a identitat que sorgeix a partir d'un centre territorial el podríem tenir representat a Edeta (*edetani*), Sedeis (*sedetani*) o Turba (*turboleti*) entre d'altres (Burillo, 1998, 12). En aquest sentit Caro Baroja és de l'opinió que el grup ètnic dels ilerconvons agafaria el nom de la seva ciutat més important: Illevonia o Illevono, que no seria altra que Hibera o la Dertosa posterior (Caro, 1991, 133). Així, el sorgiment de les diverses ètnies que ocuparien a partir dels segles V-IV anE el territori del curs inferior de l'Ebre i àrees lindants: ilergets, ilerconvons, cossetans i possiblement aussetans de l'Ebre (Jacob, 1987-1988, 135-147; Burillo, —; Moret, 1997, 156-157), es produiria a partir d'un procés evolutiu que quedaria representat arqueològicament pels canvis en els models d'ocupació del territori.

Durant el segle IV anE no es constata cap canvi en el patró de poblament que afecti l'estructuració del segle V anE. A l'àrea de l'Ebre s'observa una continuïtat en l'ocupació que sembla donar-se també a la plana litoral de Vinaròs-Benicarló, documentada per la presència d'alguns materials ceràmics d'importació molt concrets d'ascendència grega i púnicoebussitana. Al nord de l'àrea de Vinaròs, pel contrari, podria produir-se durant aquest moment l'aparició d'alguns nous centres, com poden ser el Castell d'Ulldecona, Vilallarga, el Castell dels Moros i Les Esquarterades, situats tots a la serra del Godall, controlant els passos entre la conca de l'Ebre i el Baix Maestrat i estretament relacionats amb les àrees mineres

Figura 4. Mapa de distribució dels jaciments entre mitjans del segle V anE i inicis del segle II anE: 1.- El Turó d'Audí; 2.- El Martorell; 3.- Castellot de la Roca Roja; 4.- Mas de Xalamera; 5.- Les Trampes; 6.- La Torreta; 7.- Barranc de les Fonts; 8.- L'Assut; 9.- Km. 14; 10.- Les Planes; 11.- Punta de Plana de la Mora; 12.- Les Planetes; 13.- Les Valletes; 14.- Castell de Sant Joan; 15.- Hospital Verge de la Cinta; 16.- Barranc de Sant Antoni; 17.- Pla de les Sitges; 18.- La Carrova; 19.- Pla d'Empúries; 20.- Castell d'Amposta; 21.- Mas de Mussols; 22.- El Bordissal; 23.- Les Faixes Tancades de l'Antic; 24.- Castell dels Moros; 25.- Vilallarga; 26.- Les Esquarterades; 27.- Castell d'Uldecona; 28.- La Cogula; 29.- Punta de Benifallim; 30.- La Moleta del Remei; 31.- El Santo Cristo; 32.- Cota 154; 33.- Puig de la Nau; 34.- La Picossa; 35.- Mas d'Aragó; 36.- Castell de Cervera; 37.- Pou Neriol; 38.- La Tossa Alta; 39.- El Pouaig.

d'Ulldecona i el Godall, o els de Punta de Benifallim, Cota 154, el Santo Cristo i possiblement La Cogula, vinculats estretament a La Moleta del Remei. D'altra banda, hem de senyalar també l'abandonament del Puig de la Nau de Benicarló a finals del segle V anE, així com la reestructuració urbanística que sofriran alguns dels nuclis d'hàbitat d'aquesta zona durant aquest segle.

El segle III anE no significarà cap transformació important respecte als dos anteriors. Si més no, s'observa com en alguns assentaments s'efectuen remodelacions que afecten les estructures habitacionals, amb una reducció de l'espai d'ocupació per unitat de vivenda. Aquest fenomen, que pot ser sintomàtic d'un augment demogràfic unit a la impossibilitat d'ampliar els assentaments -limitats pel relleu, pel sistema defensiu o per ambdós factors-, es documenta perfectament a La Moleta del Remei.

Històricament, si a finals del segle III anE tots el pobles ibèrics peninsulars es veieren immersos en els importants esdeveniments que van afectar a tot el Mediterrani occidental, al territori que estudiem aquest tràngol s'havia de notar especialment, doncs si considerem que el tractat del 226 anE entre cartaginesos i romans establí el límit de les seves àrees d'influència al riu Ebre, malgrat que aquesta "frontera" sols l'atenyia a nivell teòric, el conflicte bèl·lic provocat per la Segona Guerra Púnica s'havia de situar principalment durant els primers anys a l'entorn d'aquest riu.

La regió, filopúnica durant els primers moments, viuria una de les principals batalles entre ambdós contendents, traduïda en la desfeta de la flota cartaginesa a la desembocadura de l'Ebre. Posteriorment, els romans posaren setge a Hibera, principal ciutat de la zona, abandonant-lo al cap de poc temps sense més conseqüències. A partir del 215 anE els esdeveniments bèl·lics es va traslladar a altres punts de la Península, restant el curs inferior de l'Ebre deslligat de l'escomesa. Tanmateix, ni la guerra ni la victòria romana, ni la posterior conquesta peninsular per part de Roma significarien, a priori, una desestructuració dels patrons de poblament imperants durant els segles anteriors, doncs entre finals del segle III i inicis del II anE es confirma una continuïtat en l'ocupació de molts dels centres habitats durant els anys precedents.

A nivell comercial, la presència d'àmfores púnicoebussitanes als assentaments d'aquesta zona -Les Planetes, El Puig de la Misericòrdia, La Parreta, La Tossa Alta- ens confirma que malgrat la influència romana no es trenquen els llaços amb

el món púnic, que continua abastint de productes manufacturats als poblats indígenes d'aquesta zona.

A partir de mitjans del segle II anE es constata l'aparició de nous nuclis que se situaran en àrees excepcionalment apropiades pel desenvolupament de tasques agrícoles i/o en punts estratègics que dominaran visualment les principals vies de comunicació, seguint la mateixa tònica que durant els segles anteriors. La construcció d'aquests establiments en un moment en que l'estructura ocupacional indígena sembla entrar en crisi sols pot explicar-se com una resposta a les necessitats d'uns productes bàsics en la dieta romana -cereals panificables, principalment- dels quals la península Itàlica n'era deficitària (Oliver, 1996, 130), i a l'interès per controlar el trànsit comercial, dels excedents agrícoles o dels productes que s'intercanviaven per aquests, bàsicament vi procedent de la península Itàlica, com ho demostra el gran nombre de fragments d'àmfores grecoitàliques i itàliques que es poden recuperar als jaciments ocupats durant aquesta època, o bé ceràmiques de luxe, produint-se un revifament econòmic que es traduirà en la implantació d'alguns nous assentaments situats en àrees amb un gran potencial agrícola. Aquest model d'exploració territorial introduït pels romans serà el que s'imposarà a partir de mitjans segle II anE en endavant, provocant l'abandonament paulatí dels antics assentaments ibèrics i amb ells, del seu patró de poblament.

Així, seran pocs els establiments ibèrics ocupats durant el període precedent que viuran els esdeveniments històrics que marcaran la primera meitat del segle I anE -guerres sertorianes i cèsarianes-, malgrat que els ilerconvans i possiblement l'antiga Hibera seran citats pels textos clàssics al relatar aquests fets.

A partir de mitjans segle I anE la major part de jaciments ibèrics s'hauran abandonat, documentant-se un nou tipus d'ocupació basat principalment en l'explotació agrícola, que es portarà a terme des de tota una sèrie d'establiments construïts en aquest moment -les *villae*-. Els abandonaments dels nuclis ibèrics, que se succeiran durant tot el segle, tindran el seu punt culminant després de la victòria de Cèsar sobre els seus rivals a mitjans segle I anE. Pacificat el territori peninsular, es bastirà als peus del turó on s'erigia l'assentament del Castell de Sant Joan un nou centre des d'on es dirigirà aquesta regió políticament i econòmicament des d'aquest moment: Dertosa.

Figura 5. Mapa de distribució dels jaciments durant el segle I anE: 1.- Les Llomes; 2.- El Turó d'Audí; 3.- Els Arenalets; 4.- Les Valletes; 5.- Barrugat; 6.- Horta Baixa; 7.- Castell de Sant Joan (Dertosa); 8.- Pla de les Sitges; 9.- Masia Despatx; 10.- Mas de l'Antic; 11.- Castell d'Amposta; 12.- Vilallarga; 13.- Castell dels Moros; 14.- Mas de la Torre; 15.- Puig de la Misericòrdia; 16.- La Parreta; 17.- La Tossa Alta; 18.- El Pouaig; 19.- El Pou Neriol; 20.- La Picossa; 21.- Mas d'Aragó.

CONCLUSIONS

Per finalitzar, hem resumit el procés històric esbossat anteriorment en una seqüenciació que es pot dividir en cinc fases clarament diferenciades:

Fase 1: mitjans segle VII- inicis/mitjans segle VI anE (aproximadament 650-575/550 anE). Aparició dels primers assentaments estables a la zona del Baix Ebre i a la plana de Vinaròs-Benicarló; especialització funcional dins d'una economia autàrquica. Relacions a nivell territorial -intercanvi de béns- amb comerciants foranis procedents del sud peninsular que potenciaran l'aparició i consolidació d'una èlit local que controlarà les xarxes d'intercanvi.

Fase 2: inicis/mitjans segle VI- mitjans segle V anE (aproximadament entre 575/550 anE i 450 anE). Concentració de la població i abandonament dels nuclis ocupats durant el període anterior. Accentuació de la jerarquització i del poder de les èlits, que s'organitzaran territorialment a partir del bastiment d'autèntiques fortaliseses (Puig de la Misericòrdia) des d'on es controlarà l'explotació del territori. Aquest procés anirà associat a l'aparició de les primeres necròpolis ibèriques, amb presència d'aixovars i d'un ritual d'enterrament que apunta una possible estratificació o diferenciació entre estaments socials. A nivell de relacions, reestructuració dels mercats i de les xarxes d'intercanvi: aparició dels primers productes de l'*hinterland* grec i eivissenc i reducció de les importacions fenícies del sud peninsular, que desapareixeran a partir d'aquest període.

Fase 3: mitjans segle V- inicis del segle II anE (aproximadament entre 450 i 200/175 anE). Jerarquització entorn uns assentaments estables que controlaran el territori econòmic i estratègicament i es protegiran en tots els casos mitjançant estructures defensives de cert prestigi. En aquest moment cronològic es constata també el bastiment de petits centres dependents dels nuclis amb més entitat, destinats a recolzar-los en les tasques de control i/o d'explotació de l'entorn. Políticament podria ser el moment de la formació de l'ètnia ilerconvona i del bastiment de la ciutat d'Ilerca o Hibera, situada al Castell de Sant Joan o la Suda, centre des d'on es dirigiria el control del territori del curs inferior de l'Ebre i àrees contigües.

Dins d'aquest període es poden diferenciar dos moments:

- Del 450/425 al 400/375 anE: Construcció de nous assentaments; remodelació arquitectònica dels anteriors; abandonament de les necròpolis. A

nivell comercial, manteniment del sistema de relacions amb els mercats grec i eivissenc.

- Del 400/375 al 200/175 anE: Estabilitat. A partir del segle III anE aparició dels productes itàlics, que substituiran paulatinament als grecs.

Fase 4: inicis segle II-inicis/mitjans segle I anE (aproximadament entre 200-175 anE i 75-50 anE). Bastiment de nous assentaments amb una funcionalitat bàsicament encaminada a l'explotació econòmica del territori. Canvi en els patrons d'assentament. Desestabilització de les estructures econòmiques del món ibèric. Implantació d'una nova estructura econòmica, política i social plenament romanitzada.

Fase 5: A partir de mitjans segle I anE es desocupen tots els centres ibèrics, inclosa Hibera, que és substituïda en importància política i territorial per Dertosa, ciutat que conjuntament amb altres nuclis documentats a les fonts greco-llatines definirà el nou patró ocupacional de la Ilerconvonia. Així, malgrat que les fonts literàries d'aquest moment i inclús posteriors encara anomenaran el territori com a ilerconvó, les seves característiques econòmiques, polítiques o socials es trobaran plenament integrades, sobre tot a partir del canvi d'Era, dins de l'òrbita romana.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L. (1987): *El poblamiento ibérico en la provincia de Alicante*. Actas de las I Jornadas sobre el mundo ibérico (Jaén, 1985), pp. 157-169. Jaén.
- ALAMINOS, A., OJUEL, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1991): *Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Catalunya en época arcaica*. En REMESAL, MUSSO (coords.). La presencia de material etrusco en la Península Ibérica (Barcelona, 1990), pp. 275-294. Barcelona.
- ARBELOA, J. M. V. (1997): *Límits arqueològics a la configuració del delta de l'Ebre a l'antiguitat*. Nous Col·loquis, I. CEFM, pp. 9-28. Tortosa.
- ASENSIO, D., BELARTE, C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (—): *Las cerámicas fenicias y de tipo fenicio del yacimiento del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre, Tarragona)*. Actas del IV Congreso de Estudios Fenicios y Púnicos (Cádiz, 1995). Cádiz (en premsa).
- ASENSIO, D., BELARTE, C., FERRER, C., NOGUERA, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA,

- J. (1994-1996a): *El jaciment del barranc de Sant Antoni (Ginestar, Ribera d'Ebre)*. Actes de la Taula Rodona Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 anE a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre (Sant Feliu de Codines, 1994). Gala 3-5, pp. 231-246. Sant Feliu de Codines.
- ASENSIO, D., BELARTE, C., FERRER, C., NOGUERA, J., SANMARTÍ, J. SANTACANA, J. (1994-1996b): *El poblament de les comarques del curs inferior de l'Ebre durant el Bronze Final i la Primera Edat del Ferro*. Actes de la Taula Rodona Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 anE a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre (Sant Feliu de Codines, 1994). Gala, 3-5, pp. 301-317. Sant Feliu de Codines.
- AUBET, M. E. (1993): *El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya*. Actes de la Reunió El poblament ibèric a Catalunya (Mataró, 1993). Laietania, 8, pp. 23-40. Mataró.
- BELARTE, M. C., MASCORT, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1991): *El yacimiento del Barranc dels Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre): Un modelo protohistórico de colonización agrícola*. Butlletí Arqueològic, 13. Època V. Reial Societat Arqueològica Tarraconense, pp. 55-67. Tarragona.
- BELARTE, M. C., MASCORT, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1994): *L'assentament protohistòric del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)*. Tribuna d'Arqueologia 1992-1993, pp. 63-72. Barcelona.
- BERNABEU, J., BONET, H., MATA, C. (1987): *Hipòtesis sobre la organització del territori Edetano en època Ibèrica Plena: el exemple del territori de Edeta/Liria*. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico (Jaén, 1985), pp. 137-156. Jaén.
- BONET, H., GUÉRIN, P. (1991): *Edeta/Líria y su territorio durante el periodo ibérico pleno (siglos IV-II a.C.)*. Actas de la VIII Reunión Nacional sobre el Cuaternario (Valencia, 1991), pp. 27-36. Valencia.
- BONET, H., GUÉRIN, P. (1989): *Habitats et organisation du territoire édétanien jusqu'au début du II s. a.C.* Pré-actes de Colloque International: Habitats et Structures Domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire (Arles-sur-Rhône, 1989), pp. 80-84. Aix-en-Provence (en premsa).
- BURILLO, F. (1987): *Introducción al poblamiento ibérico en Aragón*. Actas de las I Jornadas sobre el mundo Ibérico (Jaén, 1985), pp. 77-98. Jaén.
- BURILLO, F. (1989-1990): *La crisis del ibérico antiguo y su incidencia sobre los campos de urnas finales del Bajo Aragón*. Kalathos, 9-10, pp. 95-124. Teruel.
- BURILLO, F. (1991): *Introducción a las fortificaciones de época ibérica en la margen derecha del valle medio del Ebro*. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric ple (segles IV-III a.C.) (Manresa, 1990), pp. 37-53. Manresa.
- BURILLO, F. (—): *Propuesta de una territorialidad étnica para el Bajo Aragón: los ausetanos del Ebro*. Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada. Homenaje a A. Arribas. Granada (en premsa).
- BURILLO, F. (1998): *Etnia, territorio y parámetros arqueológicos*. Citerior, 2, pp. 11-27. Tarragona.
- CARO, J. (1991): *Los pueblos de la Península Ibérica (temas de etnología española)*. Barcelona.
- CASTRO, P.V., GONZÁLEZ, P. (1989): *El concepto de frontera: Implicaciones teóricas de la noción de territorio político*. Arqueologia Espacial, 13, pp. 7-18. Teruel.
- DILOLI, J. (1993): *El poblament ibèric al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre i Montsià)* (Tesi de Llicenciatura, Universitat Rovira i Virgili. Tarragona).
- DILOLI, J. (1995): *Anàlisi del poblament en època Ibèrica al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre-Montsià)*. Revista d'Arqueologia de Ponent, 5, pp. 99-124. Lleida.
- DILOLI, J. (1996a): *La cultura ibèrica al curs inferior de l'Ebre*. Tortosa.
- DILOLI, J. (1996b): *La transformación de los modelos indígenas de ocupación del territorio ante la romanización en el curso inferior del Ebro*. Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología (Elche, 1995), pp. 441-448. Elche.
- DILOLI, J. (1997): *Anàlisi dels models d'ocupació del territori durant la protohistòria al curs inferior de l'Ebre* (Tesi Doctoral, Universitat Rovira i Virgili. Tarragona).
- DILOLI, J. (—): *Jerarquización entre asentamientos en época ibérica en el curso inferior*

- del Ebro*. Actas del III Congreso Peninsular de Historia Antigua (Vitoria-Gasteiz, 1994). Vitoria (en premsa).
- DILOLI, J. (1996): *Hibera Iulia Ilercavonia-Dertosa: l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana*. Butlletí Arqueològic, 17, època V, pp. 53-68. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona.
- DUPRÉ, N. (1987): *Évolution de la ligne de rivage a l'embouchure de l'Ebre (Espagne)*. Actes des Colloques internationaux CNRS. Déplacements des lignes de rivage en Méditerranée. Editions du CNRS, pp. 25-34. Paris.
- GENERA, M., ARBELOA, J. M. V. (1987): *L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència*. Tribuna d'Arqueologia, 1986-87, pp. 81-90. Barcelona.
- GÓMEZ, C., GUÉRIN, P.; DÍES, E., PÉREZ, G. (1993): *El vino en los inicios de la cultura ibérica*. Revista de Arqueología, 156, pp. 16-27. Madrid.
- GÓMEZ, C., GUÉRIN, P. (1995): *Los lagares del Alt de Benimaquia (Denia) en los inicios del vino ibérico*. En CELESTINO, S. (ed.). Arqueologia del vino. Los orígenes del vino en occidente. (Jerez de la Frontera, 1995), pp. 241-270. Jerez de la Frontera.
- GRACIA, F. (1995a): *Comercio del vino y estructuras de intercambio en el NE de la Península Ibérica y Languedoc-Rosellón entre los siglos VII-V a.C.* En CELESTINO, S. (ed.). Arqueologia del vino. Los orígenes del vino en occidente (Jerez de la Frontera, 1995), pp. 297-331. Jerez de la Frontera.
- GRACIA, F. (1995b): *Producción y comercio de cereal en el NE de la Península Ibérica entre los siglos VI-II a.C.* Pyrenae, 26, pp. 91-113. Barcelona.
- GRACIA, F., MUNILLA, G. (1993): *Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro*. Actes de la Reunió El poblament ibèric a Catalunya (Mataró, 1993). Laietania, 8, pp. 209-255. Mataró.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., PALLARÉS, R. (1989): *Estructuración del poblamiento ibérico en la comarca del Montsià*. Actes del Primer Congrés d'Història d'Alcanar (Alcanar, 1991), pp. 39-53. Alcanar.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., PALLARÉS, R. (1991): *Estructuración del poblamiento y sistemas defensivos en el área de la desembocadura del Ebro. Dos casos de estudio: La Moleta del Remei (Alcanar) y el Castellet de Banyo-*
- les (Tivissa)*. Actes del Simposio d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.) (Manresa, 1990). pp. 67-78. Manresa.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., GARCÍA, E. (1994-1996): *El Período Ibérico I en la comarca del Montsià. Poblamiento y organización del territorio*. Actes de la Taula Rodona Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 anE a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre (Sant Feliu de Codines, 1994). Gala, 3-5, pp. 363-385. Sant Feliu de Codines.
- GUSI, F., OLARIA, C. (1984): *Arquitectura del mundo ibérico*. Consejo de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de la Comunidad Autónoma Valenciana. Castellón de la Plana.
- GUSI, F., OLIVER, A. (1987): *La problemàtica de la iberización en Castellón*. Actas de las I Jornadas sobre el mundo ibérico (Jaén, 1985), pp. 99-136. Jaén.
- GUSI, F., OLIVER, A. (1989): *El hábitat de época ibérica en el valle inferior del Ebro y comarcas de Castellón de la Plana*. Pré-actes del Colloque International: Habitats et Structures Domestiques en Méditerranée durant la Protohistoire (Arles-sur-Rhône, 1989). Aix-en Provence.
- JACOB, P. (1987-88): *Un doublet dans la géographie livienne de l'Espagne antique: les Ausetans de l'Ebre*. Kalathos, 7-8, pp. 135-147. Teruel.
- JUNYENT, E. (1987): *El poblamiento ibérico en el área ilergeta*. Actas de las I Jornadas sobre el mundo ibérico (Jaén, 1985), pp. 57-65. Jaén.
- MALDONADO, A. (1972): *El Delta del Ebro: estudio sedimentológico y estratigráfico* (Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona)
- MALUQUER, J., HUNTINGFORD, E., MARTÍN, R., RAURET, A. M., PALLARÉS, R., VILA, M. V. (1986): *Arquitectura i Urbanisme Ibèrics a Catalunya*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- MASCORT, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1988): *Noves dades sobre el comerç fenici a Catalunya*. Actes del VII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Homenatge al professor Dr. J. Maluquer (Puigcerdà, 1986), pp. 185-199. Puigcerdà.
- MASCORT, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1990): *Noves aportacions sobre el poblament protohistòric a les comarques del curs*

- inferior de l'Ebre. Els resultats de la campanya de prospecció desenvolupada l'any 1988. Actes del VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. La romanització del Pirineu (Puigcerdà, 1988), pp. 165-174. Puigcerdà.*
- MASCORT, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1991): *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya Meridional*. Tarragona.
- MATA, C., MARTÍ, M. A., IBORRA, M. P. (1994-1996): *El País Valencià del Bronze recent a l'Ibèric Antic: el procés de formació de la societat urbana ibèrica*. Actes de la Taula Rodona Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 anE a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre (Sant Feliu de Codines, 1994). Gala, 3-5, pp. 183-217. Sant Feliu de Codines.
- MAYA, J. L. (1992): *Aprovechamiento del medio y paleoeconomía durante las etapas metalúrgicas del nordeste peninsular*. Elefantes, ciervos y ovicaprinos. Economía y aprovechamiento del medio en la Prehistoria de España y Portugal. En MOURE, A. (ed.) pp. 275-305. Universidad de Cantabria. Santander.
- MAYA, J. L. (1993): *En torno al origen del mundo ibérico catalán: problemas de substrato*. Actes de la Reunió El poblament ibèric a Catalunya (Mataró, 1993). Laietania, 8, pp. 9-19. Mataró.
- MAYA, J. L., BARBERÁ, J. (1992): *Etnogénesis y etnias prerromanas en Catalunya*. Paletnología de la Península Ibérica, pp. 167-184. Madrid.
- MAYORAL, F. (1992): *Las necrópolis del Horizonte Ibérico Antiguo del Montsià-Bajo Maestrazgo*. Revista d'Arqueologia de Ponent, 2, pp. 97-110. Lleida.
- MOLINOS, M., RISQUEZ, C., SERRANO, J. L., MONTILLA, S. (1994): *Un problema de fronteras en la periferia de Tartessos: Las Calañas de Marmolejo (Jaén)*. Universidad de Jaén. Jaén.
- MORET, P. (1997): *Les ilergètes et leurs voisins dans la troisième décennie de Tite Live*. Mélanges C. Domergue, Pallas, 46, pp. 147-165.
- OLIVER, A. (1989): *Estado actual del conocimiento de la cultura ibérica en el País Valenciano*. Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueología (Castellón de la Plana, 1987), pp. 497-506. Zaragoza.
- OLIVER, A. (1992): *Aproximación al poblamiento del Hierro antiguo en Castellón*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 89, pp. 29-38. Valencia.
- OLIVER, A. (1993): *El desarrollo cultural protohistórico en el llano litoral del Maestrat (Castellón)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid, 20, pp. 147-170. Madrid.
- OLIVER, A. (1994): *El poblado ibérico del Puig de la Misericòrdia, Vinaròs*. Vinaròs.
- OLIVER, A. (1994-1996): *Bronze Final-Hierro Antiguo en el sur del Ebro ¿Un período de transición?* Actes de la Taula Rodona Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 anE a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre (Sant Feliu de Codines, 1994). Gala, 3-5, pp. 219-229. Sant Feliu de Codines.
- OLIVER, A. (1995): *La problemática de la interpretación funcional de la fase del ibérico antiguo en el Puig de la Misericòrdia, Vinaròs*. Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología (Vigo, 1993), pp. 257-261. Vigo.
- OLIVER, A. (1996): *Poblamiento y territorio protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat (Castellón)*. Castellón de la Plana.
- OLIVER, A., GUSI, F. (1986): *La cultura ibérica al sur de las bocas del Ebro*. Actes del 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984), pp. 265-275. Puigcerdà.
- OLIVER, A., GUSI, F. (1991): *Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el Norte de País Valenciano*. En REMESAL, MUSSO (coords.). La presencia de material etrusco en la Península Ibérica (Barcelona, 1991), pp. 197-214. Barcelona.
- OLIVER, A., GUSI, F. (1995): *El Puig de la Nau. Un hàbitat fortificado ibèric en el àmbit mediterràneo peninsular*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 4. SIAP. Diputació. Castelló de la Plana.
- PADRÓ, J. (1987): *El poblamiento ibérico en el interior de Catalunya*. Actas de las I Jornadas sobre el mundo ibérico (Jaén, 1985), pp. 35-55. Jaén.
- PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. (1976-78): *Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberización en las comarcas meridionales de Catalunya*. Actes del Simposium Internacional sobre els orígens del Món Ibèric (Barcelona-Empúries,

- 1977), Ampurias, 38-40. pp. 157-176. Barcelona.
- PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. (1992): *Áreas geográficas de las etnias prerromanas de Catalunya*. Paletnología de la Península Ibérica, pp. 185-194. Madrid.
- PALLARÉS, R. (1983-1984): *El sistema defensivo frontal del Castellet de Banyoles*. Tivissa, Ribera d'Ebre. Pyrenae, 19-20. pp. 113-126. Barcelona.
- PALLARÉS, R., GRACIA, F., MUNILLA, G. (1982-1983): *Las cerámicas áticas y de barniz negro procedentes de la partida de El Bordisal*. Camarles, Tortosa. Butlletí Arqueològic, 4-5, època V. Reial Societat Arqueològica Tarraconense, pp. 3-19. Tarragona.
- PALLARÉS, R., GRACIA, F., MUNILLA, G. (1987): *El desarrollo del comercio del vino en el curso inferior del Ebro entre los siglos IV a.C. y III d.C.* Actes del I Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Monografies Badalonines, 9, pp. 159-172. Badalona.
- PALLARÉS, R., GRACIA, F., MUNILLA, G. (1989): *Presencia de culto griego en la desembocadura del Ebro*. Representaciones de Démeter en el Museo Municipal de Reus. Saguntum, 20, pp. 123-149. Valencia.
- PÉREZ, A. (1995): *Sobre la ceca de Iltirkesken y su probable ubicación en el Bajo Ebro*. Verdolay, 7, pp. 321-325. Murcia.
- RAFÉL, N. (1989): *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa*. Les estructures funeràries. Tarragona.
- RAFÉL, N. (1991): *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa*. Els materials. Tarragona.
- RAFÉL, N. (1993): *Necròpolis del Coll del Moro*. Gandesa, Terra Alta. Campanyes 1984 a 1987. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 12. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- RAFÉL, N. (1994-1996): *El conjunt arqueològic del Coll del Moro de Gandesa: algunes dades sobre el procés d'iberització a la zona*. Actes de la Taula Rodona Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 anE a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre (Sant Feliu de Codines, 1994). Gala, 3-5, pp. 341-348. Sant Feliu de Codines.
- RAMÓN, J. (1994-1996): *Las relaciones de Eivissa en época fenicia con las comunidades del Bronce Final y Hierro Antiguo de Catalunya*. Actes de la Taula Rodona Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 anE a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre (Sant Feliu de Codines, 1994). Gala, 3-5, pp. 33-47. Sant Feliu de Codines.
- SANMARTÍ, E. (1987): *La cultura ibérica del sur de Catalunya*. Actas de las I Jornadas sobre el mundo ibérico (Jaén, 1985), pp. 67-75. Jaén.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1989): *Catalogne Meridionale: Recherches Récentes et Etat de la Question*. Pré-actes du Colloque International: Habitats et Structures Domestiques en Méditerranée durant la Protohistoire (Arles-sur-Rhône, 1989). Aix-en-Provence.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1991a): *Les fortificacions ibèriques de la Catalunya Central i costanera*. Actes del Simposi

- Internacional d'Arqueologia Iberica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C) (Manresa, 1990), pp. 127-144. Manresa.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1994): *L'urbanisme protohistòric a la costa de Catalunya*. *Cota Zero*, 10, pp. 27-37. Vic.
- VILASECA, S. (1943): *El poblado y necrópolis prehistóricos de Molá (Tarragona)*. *Acta Arqueológica Hispánica*, 1, Madrid.
- VILASECA, S. (1947): *El campo de urnas de Les Obagues del Montsant y la evolución de la cultura de las urnas en el sur de Cataluña*. *Archivo Español de Arqueología*, 66, pp. 28-45. Madrid.